

HZ. ALİ'YE İSNAT EDİLEN İTİKÂDÎ YORUMLARIN KELAMÎ NİTELİĞİ: MÜSLÜMAN KELAMININ İLK ÖRNEKLERİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME*

Galip TÜRCAN**

ÖZET

Dinin dogmatik yapısını ve karakterini belirleyen itikâdî/kelamî yaklaşımlar, Hz. Peygamber'den hemen sonra başlamıştır. Elde bulunan kelam tarihi kaynakları ilk itikâdî nitelikli tercihlerin Hz. Ali tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Aslında Hz. Ali, sahabe içinde, dinin gereklilikleri ve öncelikleri bakımından görüşlerine en çok başvuru ve itibar edilen kişi olarak tanınmaktadır. Onun fikhî konulardaki yetkinliği daha fazla bilinmekle birlikte, itikâdî/kelamî yorumları ve tercihleri ile sonradan kavramsal ve kurumsal kimliğine kavuşan kelamî belirlediğini de ileri sürmek imkan dahilindedir. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, süreç içinde geliştirdikleri kelamî görüşlerini, en azından ilk şekli ile Hz. Ali'ye isnat etmişler, böylece hem onun yaklaşımını, iddialarının esasına yerleştirerek görüşlerine geçerlilik kazandırmak istemişler, hem de sonraki dönemde ortaya çıkıp, bir yöntem olarak kelamın dinî meşrûiyetini sorgulayan görüşlerin yine dinî bakımdan geçersizliğini, dolaylı bir şekilde de olsa, ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ali, İtikad, Kelam, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet

ABSTRACT

Kalamic Character of Theological Comments Attributed to Ali: An Investigation in the Context of Early Examples of the Muslim Theology

The theological approaches determining the dogmatic structure of the religion and its character began immediately after the Prophet. The sources of theological history in our hand indicate that the early theological comments belongs to Ali. Actually, Ali is known as the most applied and influential person among the Prophet's companions about the religious regulations and rules. He is known as a great faqih, that is, a competent of fiqh. Furthermore it is possible to prove that he influenced the Muslim theology, which would afterwards complete its conceptual

* İzmir'de (24-25 Ekim 2007) gerçekleştirilen Hz. Ali Sempozyumunda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

and institutional identity. Mu'tazilah and Ahl al-Sunnah attributed their theological opinions to Ali, at least in their first appearance. Thus they aimed at making their opinions to be valid by putting his applications between their essential doctrine and they indirectly expressed the nullity of opinions which interrogate the legality of the Muslim theology.

Key Words: Ali, Theology, Kalam, Mu'tazila, Ahl al-Sunna

Giriş

Belli bir yöntem ekseninde gerçekleşen kelim, imana konu ilkelerin tanımları ve bu tanımların tahkiki ile ilişkili, dinî/aklî tercihlerin söz ile ifadesi olarak anlaşılabilir. Bu tanım ve içeriği özellikle Hz. Peygamber'den sonraki ilk Müslümanların tutumları bakımından değerlendirilecek olursa, iman konularını dinin genel yaklaşımı ile ele alan ve yorumlayan bakışlar sahabe ile birlikte ortaya çıkmıştır. Sahabe içinde, iman konuları da dahil olmak üzere dinin teorik tanımları ve gayesi üzerinde fikir geliştirenler, itikâdî niteliği de bulunan sorunlar hakkında dinin hükmünü belirlemek isteyenler mevcuttur. Bunlar dinî konularda söz söyleme ve yorum yapma yeteneğine ve yetkinliğine sahip ilk ilim ehli kabul edilebilir. Hz. Ali de bu ilim ehli arasındadır. O, ortaya çıkan yeni sorunların önceden bilinmeyen çözümlerini oluştururken ve bu sorunlar hakkında dinin hükmünü belirlerken büyük ölçüde başarılıdır. Bu çalışmada Hz. Ali'nin, dinin furû'undan ziyade usûlüne yani itikada ilişkin yorumlarına yer verilecektir.

Tarihî kaynaklar, Hz. Ali'nin iman konuları hakkındaki görüşlerini ve tartışmalarını bize nakletmektedir. Nitekim o, Allah'a mekan isnat eden yaklaşımı kelâmî sayılabilecek ifadelerle reddetmiş, Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslümanların zihnini meşgul eden kader problemini, kendisine yöneltilen soruların cevabı bağlamında ele almış ve probleme önerdiği çözümün temel eksenine işaret etmiş; meşfet-i ilahî ve insanın iradesi/sorumluluğu arasında dengeli bir ilişkinin zorunlu varlığını belirlemiş, va'd-vaîd konusuna belli düzeyde değinmiş, Muaviye ve taraftarlarının isyanını değerlendirirken iman-amel ayırımına imkan verecek nitelikte tespitler yapmıştır.

Hz. Ali'nin itikâdî nitelikli görüşleri, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından kelâmın ilk örnekleri olarak kabul edilmiştir. Özellikle Mu'tezile, onun insan iradesini vurgulayan kader açıklamalarını konuya ilişkin mezhebî tercihini belirlerken önemli bir argüman olarak ele almıştır. Ayrıca Mu'tezile, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye (ö. 81/700) ile ilk mu'tezilî imamların ilişkili olduğunu ileri sürerek, i'tizâlî fikrin Hz. Ali'den tevârüs edildiği iddiasını dile getirmiştir.¹

¹ el-Belhî, Ebu'l-Kâsım, *Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 64-65; İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Neşr:

Mu'tezile'nin az önce zikredilen iddiası bir yana el-Bağdâdî (ö. 429/1037), Hz. Ali'yi ilk Ehl-i Sünnet kelamcısı olarak ilan etmiştir. Ona göre Hz. Ali, Hâricîlerle va'd-vaîd konusunda, Kaderiyye ile de kader, kazâ, meşîet ve istitâa konularında tartışmıştır (münâzara).² Kur'an'da itikâdî nitelikli mücadele şeklinin var olduğunu, peygamberlerin de sürekli mücadele ettiğini dile getiren Gazzâlî (ö. 505/1111), sahabenin, yeri geldikçe dinin aslına ilişkin konularda mücadele yöntemini kullandığını ifade etmektedir. Hz. Ali, bizzat kader tartışması yaptığı gibi, İbn Abbas'ı Hâricîlerle tartışmaya göndermiş, Hz. Hasan bir kaderî ile tartışmış ve o kaderî, kader iddiasından vazgeçmiş, İbn Mes'ûd da iman konusunda bir tartışmaya girmiştir.³ Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin küçük oğlu, Hz. Ali'nin torunu Hasan b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye (ö. 100/718) de önemli bir Ehl-i Sünnet kelamcısıdır.⁴ Zikri geçen tespitler ve İbn Mes'ûd ile Hz. Ali arasında var olan fikrî yakınlık göz önüne alınırsa, Hz. Ali ve onun yönlendirdiği bir kesimin kelamî nitelikli tartışmalara erken sayılabilecek bir dönemde başlamış olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵ Yine Gazzâlî, *İhyâ'* da Hz. Ali'nin bid'at ehli ile ilk mücadele eden kişi olduğunu öne sürmektedir. Hz. Ali, İbn Abbas'ı Hâricîlere göndermiş ve onların kendinden ne istediğini sordurtmuştur. Hâricîler, Hz. Ali'nin savaştığını ama esir ve ganimet almadığını dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali, söz konusu durumun kafirlerle yapılan savaşlar için geçerli olduğunu ifade etmiş, 'Cemel savaşında Aişe'yi esir etseydim ve o birinizin sehmine düşseydi, cariyeleriniz için helal gördüğünüzü onun için de helal görebilir miydiniz? Halbuki Kitap'ın nassı ile sabit olduğu üzere o sizin annenizdir (Ahzab, 33/6) demiş' ve Hz. Ali'nin bu cevabı ile binlerce hâricî iddiasından vazgeçmiş, tekrar Hz. Ali'ye katılmıştır. Gazzâlî'ye göre Hz. Ali'nin Hâricîlere karşı geliştirdiği tartışma şekli, sahabeden günümüze nakledilen ilk kelamî nitelikli örnektir.⁶ Şîî-imâmî kaynaklarda Hz. Ali'ye birçok konuda olduğu gibi bu çalışmanın ilgili olduğu konuda da pek fazla isnat yapılmış olabilir. Ancak biz, konu hakkında daha ziyade Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile kaynaklarında geçen tespitlere yer vereceğiz.

Suzanna Divald-Wilzer, Beyrut 1961, 15-16; İbn Ebi'l-Hadîd, İzzeddin Ebû Hâmid Abdulhamid b. Hibetillah, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I-V, Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1995-1415, I,16; el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir, *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1981/1401, 307. Ayrıca bkz. Onat, Hasan, *Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994, X, 146.

² el-Bağdâdî, 307.

³ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Kavâidu'l-Akâid*, Tahkik: Musa Muhammed Ali, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1985/1405, 94 vd., 111.

⁴ el-Bağdâdî, 307. Ayrıca bkz. el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî, *Kitabu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile ve Mubâyenetihiim li Sâiri'l-Muhâlifîn*, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 159.

⁵ Bkz. İbnu'l-Murtazâ, 16.

⁶ el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire (Baskı tarihi yok), I, 96.

I. Hz. Ali'nin İlmî Kişiliği

Nehcu'l-Belâğ'a'yı şerh eden mu'tezilî ilim adamı İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 656/1258), Hz. Ali'nin usûluddin (ilmu'l-ilâhî) başta olmak üzere neredeyse bütün dinî ilimlerin kurucusu olduğunu öne sürmektedir. Tevhid, yani kelim da Hz. Ali'nin sözlerinden iktibas edilmiş, ondan nakledilmiş, onun tarafından başlatılmıştır. Dolayısıyla kelim Hz. Ali'ye kadar gitmektedir. İbn Ebi'l-Hadîd'e göre, tevhid ve adl ehli olan Mu'tezile, nazarın erbabıdır ve insanlar da nazarı yani kelim yöntemini Mu'tezile'den öğrenmiştir. İşte bu Mu'tezile, Hz. Ali'nin ashâbı ve öğrencileridir. İlk mu'tezilî Vasıl b. Atâ (ö. 131/749), Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye (ö. 98/716-717)'nin öğrencisidir. Ebû Hâşim ise babası Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin öğrencisi, Muhammed İbnu'l-Hanefiyye de babasının yani Hz. Ali'nin öğrencisidir.⁷ Konu hakkındaki tespitlerini devam ettiren İbn Ebi'l-Hadîd, Eş'arîler ile Hz. Ali arasındaki ilgiyi de Mu'tezile üzerinden kurmaktadır. Bilindiği gibi Eş'arîler, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935)'ye uymaktadır. el-Eş'arî, ise Mu'tezile'nin önemli şeyhlerinden Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/915)'nin öğrencisidir. Neticede Eş'arîler de Mu'tezile'nin üstadına ve hocasına dayanmaktadır. O da Hz. Ali'dir. İmâmiyye ve Zeydiyye'nin Hz. Ali'ye uyduğu zaten son derece açık bir gerçektir.⁸ Bu tespitler, özellikle Eş'arîlere ilişkin yanı bakımından taraflıdır ve tartışılacak niteliktedir. Ancak Hz. Ali'nin, Müslüman toplumda gelişen itikâdî/kelâmî kültüre ve daha önemlisi bir form olarak kelama en başta katkı yapan şahıs olduğuna işaret etmesi nedeniyle önemlidir. İbn Ebi'l-Hadîd'in kelâmî kültürü insanlara Mu'tezile'nin öğrettiğini ve bu kültürün de Hz. Ali tarafından kendilerine öğretildiğini iddia etmesi, kelâmın ve kendi kelimlerinin dinen meşrûiyetini ve geçerliliğini sağlama kaygısı ile birlikte değerlendirilmelidir.

Hz. Ali, sahabe içerisinde, dinin teorik ve pratik kültürüne ilişkin bilgi anlamına gelen fıkhı en iyi bilen kimsedir. O, ilim ve marifetin imamıdır. Hatta pek çok kişi Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin bütün ilimlerin başı olduğunu dile getirmektedir. Hemen neredeyse bütün mezhep ve fırkalar, ilk zamanlardan itibaren iddialarını Hz. Ali'ye isnat etmişlerdir.⁹ Hz. Peygamber'in, Hz. Ali için, "Allah'ım onu dinde fakîh kıl ve ona te'vili öğret" diye dua ettiği de bilinmektedir.¹⁰ Yine Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi Yemen'e kâdî olarak göndermiş, ona "Ya Rabbi, kalbine hidayet ver, dilini sabit kıl", diye dua etmiştir. Mesrûk (ö. 63/683), sahabenin ilminin altı kişide toplandığını dile getirmiştir. Bu altı kişi, Hz. Ali, Abdullah b. Mesûd, Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit,

⁷ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 16.

⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 16.

⁹ Hamid Camî, *Ali b. Ebî Talib –Hâkimen ve Fakîhen-*, I-II, Kâhire 2003/1424, I, 106.

¹⁰ er-Râğib el-İsfahânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1997/1418, 445.

Ebu'd-Derdâ, Ubey b. Ka'b'dır. Sözü edilen altı kişinin ilmi de Hz. Ali ve Abdullah b. Mesûd'da toplanmıştır.¹¹ Saîd b. Museyyeb (ö. 94/712)'den nakledildiğine göre, insanlar içerisinde Ali b. Ebû Talib dışında biri 'bana sorun' dememiştir. Yine Hz. Ali, çevresindekilere 'beni kaybetmeden önce bana sorun, arş dışında ne sorulursa bilgi veririm' demiştir. Hz. Ali'nin katli Muaviye'ye ulaştığı zaman, o, 'Ebû Talib'in oğlunun ölümüyle fıkıh ve ilim gitti', demiş, kardeşi Utbe, 'bu dediğini Şam ehli duymasın' diye karşılık verince, kardeşini 'git başımdan' diye azarlamıştır.¹² Kendinden önceki üç halife dahil sahabeden pek çok kimse fikhî konularda Hz. Ali'nin bilgisine başvurmuş ve ona danışmıştır.¹³ Onun ilmî kabiliyeti ve sahabe içerisindeki farklı konumu, özellikle Kur'an ile ilişkili tespitlerinde kendini göstermektedir. Hz. Ali, çevresindekilere, "Allah'ın kitabı hakkında benden bilgi alın. Allah'a yemin ederim ki, ben her bir ayetin gece mi, gündüz mü nazil olduğunu bilirim" demiştir.¹⁴

İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere "Hz. Ali, onu Hâricîlerle tartışmaya göndermiş, git onlarla tartış ama onlara karşı Kur'an'dan delil getirme, çünkü Kur'an çeşitli anlamlara uygun gelecek ifadeler barındırır (zû vucûh), onlara karşı Sünnet'ten delil getir, demiştir. Başka bir rivayette ise İbn Abbas, Hz. Ali'nin bu ifadelerine karşılık, ey müminlerin emiri, ben Allah'ın kitabını onlardan daha iyi bilirim, nitekim Kur'an bizim evlerimize inmiştir, deyince Hz. Ali, haklısın, ancak Kur'an, çeşitli anlamlara muhtemeldir, sen bir şey söylersin, onlar başka bir şey söylerler. Onlarla sünnetler üzerinden tartış, bu takdirde kaçacak yer bulamazlar, demiştir. Nitekim İbn Abbas, onlara karşı Sünnet'ten delil getirmiş ve Hâricîlerin elinde herhangi bir delil kalmamıştır."¹⁵ Hz. Ali'nin Kur'an ve Kur'an'ın bir delil ve kaynak olarak niteliği konusundaki tercihleri onun ne ölçüde güçlü ilmî bir bakışı olduğunu göstermektedir.

II. Hz. Ali'nin İtikâdî Yaklaşımları

Bir fakîh olarak Hz. Ali, yaşadığı dönemde ortaya çıkan birçok fikhî sorunu çözmüştür. Elbette dönemin karakteristiği ve toplumun ihtiyacı gereği Hz. Ali'ye getirilen sorunlar daha ziyade amelî konularla ilişkiliydi. Ancak Hz. Ali, sınırlı sayıda itikâdî nitelikli sorularla da karşılaşmıştır. Bu soruların açık cevapları naslarda yer almamaktadır. Hz. Ali ilgili soruları dinin genel ilkeleri ekseninde ele almış ve cevaplandırmıştır.

¹¹ Hamid Cami, I, 106-107.

¹² İbn Ruveys, *el-Beyânu'l-Celî fî Efdaliyyeti Mevlâ'l-Mu'minîn*, Dâru's-Sekaleyn, Beyrut 1995/1415, 100.

¹³ Bkz. el-Askerî, Necmeddin Ca'fer b. Muhammed, *Ali ve'l-Hulefâ*, I-II, Dâru'z-Zehrâ, Beyrut 1993/1414, II, 43 vd.

¹⁴ el-Askalânî, Ali b. Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beytu'l-Efkâr'd-Devliyye, Lübnan 2004, 940.

¹⁵ es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Kemal, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I-II, Dâru'l-Ulûmi'l-İnsaniyye, Dimeşk 1994/1415, I, 446.

Allah'ın 'nerede ve nasıl (eyniyet ve keyfiyet)' olduğu sorularıyla karşılaşan Hz. Ali, bu türden soruların Allah için farz edilemeyeceği cevabını vermek suretiyle kelamî sayılabilecek bir tavır sergilemiştir.¹⁶ O, Allah'ın zâtına ilişkin olmak üzere insanların en çok merak ettiği ve cevaplamaya güç yetiremeyeceği iki temel soru ile karşı karşıya kalınca, soruların niteliği ve akli geçerliliği üzerine konuşmuş, "eyne/nerede'yi belirleyip yaratamın (eyyene'l-eyne) nerede olduğu ve keyfe/nasıl'ı belirleyip yaratamın nasıl olduğu sorulamayacaktır," demiştir.¹⁷ Hz. Ali'nin ilgili yaklaşımı, konuya ilişkin olarak kelamın sonraki dönemde akli/felsefi kültürle ulaştığı çözümü büyük ölçüde içermektedir. Nitekim, hareket, sukûn, gitme (zehâb), gelme (mecî'), mekanda bulunma, bir araya gelme (ictimâ'), bölünme/parçalanma (iftirâk), yakınlık (kurb), mesafe bakımından uzaklık (bu'd min tarîki'l-mesâfe), birleşme (ittisâl), ayrılma (infisâl), hacim, cirm, cüsse, sûret, hayyiz, miktar, kenarlar ve uçlar (nevâhî ve aktâr), yönler, Allah için caiz değildir. Hz. İbrahim de yıldız, ay ve güneşle ilgili alametleri gördükten sonra "geçip gidenleri sevmem"¹⁸ demiştir. Buna göre az önce dile getirilen nitelikler zâtına isnat edilebilen varlık, yaratıcı değildir. Alemin yaratıcısı, uzunluk, genişlik, derinlik, renkler ve çeşitli şekillerle zihinde tasavvur edilen her bir şeye aykırıdır. Allah tasvir, terkiib ve yaratılmışlara kıyasla bilinemeyecektir. Öyleyse Allah'ın zâtı ve sıfatları, fiillerinin delâletiyle bilinecektir.¹⁹ Benzeri (misil) olmayan varlığın nasıl olduğunun sorulması, adedi olmayan varlık hakkında kaç sorusunun kullanılması imkan dahilinde bulunmadığı gibi başlangıcı (evvel) olmayan varlığın neden olduğunun (mimme kâne) sorulması ve kendisi için mekan bulunmayan varlığın nerede olduğunun sorulması da imkan dahilinde değildir. Ayrıca Allah'ın birliğini tespit eden, O'ndan teşbihi, mekan ve ciheti, başlangıcı ve öncesi olduğunu nefyeden birçok nas vardır.²⁰ Ehl-i Sünnet adına az önceki

¹⁶ el-İsferâyîni, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, Tahkik: Yusuf Kamil Hût, Alemlü'l-Kitab, Beyrut 1983,162.

¹⁷ el-İsferâyîni, 160.

¹⁸ En'am (6) 76.

¹⁹ el-İsferâyîni, 160. Mâturîdî (ö. 333/944)'ye göre "Herhangi bir şey hakkında *nasıl* sorusu, onun eşyadan benzerini araştırmak için sorulur. Halbuki Allah, benzeri olmayan tek varlıktır. Ayrıca bir şey hakkındaki nasıl sorusu onun sıfatına ilişkin bir sorgulama anlamına gelir. Allah'ın sıfatı için böyle bir soru da sorulamaz. Çünkü Allah'ın zâtı ve sıfatı bakımından benzeri bulunmamaktadır. Ancak nasıl sorusu ile Allah'ın nitelenip nitelenmemesi söz konusu edilirse, bunun mümkün olduğu kabul edilmelidir. Allah, zâtını nitelediği rahmet, ilim kudret gibi sıfatlarla sıfatlanabilir. Herhangi bir şey hakkında *o nerede* sorusu mekanla ilişkilidir. Allah mekandan münezzehtir. O, bilinen anlamda mesafe bakımından eşyaya bitişik olmak, eşyadan ayrı olmak, eşyaya girmek ve eşyadan çıkmakla nitelenemez. Hiçbir şey yokken Allah vardı..." el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitabu't-Tevhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam, Ankara 2003, 161. İlgili olarak ayrıca bkz. en-Neseî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebîratu'l Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990, I, 161 vd.

²⁰ el-İsferâyîni, 162.

yaklaşımı belirleyen Ebû Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078), hemen sonrasında Hz. Ali'nin ilgili konudaki görüşünü dile getirmektedir. Bu, Ehl-i Sünnet'in anılan konudaki tercihi bakımından önemli bir argümandır.

Ancak kabul etmek gerekir ki, Mu'tezile de tenzih bakımından Hz. Ali'nin konuya az önce zikri geçen görüşlerini önemli bulmaktadır. Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025)'in ifadesine göre Hz. Ali, Allah'ı temsil ve teşbihten kaçınmayı, Allah hakkında vehim ve fikirden sakınmayı, O'nu zeval ve intikal ile nitelememeyi emretmiştir.²¹ Mu'tezile ve İmâmîyye arasındaki yakınlığı esas alacak olursak, imâmî iddiaları içeren bir metin olarak *Nehcu'l-Belâğa*'da ve bu eserin mu'tezilî İbn Ebi'l-Hadîd şerhinde Hz. Ali'ye isnat edilen ve Allah'ın zâtına, sıfatlarına ilişkin tenzihî konu edinen çok sayıda tespit var olduğunu belirlemektediriz. Nitekim ilgili tespitlerde Hz. Ali, Allah'ın varlığını, O'nun varlığına yaratılmışların delâletini, Allah'ın ezeli oluşunu, benzerinin bulunmamasını, sayıya ilişkin bir te'vil olmaksızın tek olmasını, hareket ve yorgunluk olmaksızın hâlık, alet olmaksızın semî, işığa ihtiyacı olmaksızın basîr, mesâfe olmaksızın varlıktan ayrı (bâin), ru'yet olmaksızın zâhir, eşyanın aksine letâfet nedeniyle olmaksızın bâtın olduğunu dile getirmektedir. Yine Allah, kahrı ve eşyanın boyun eğmesi nedeniyle ve eşya O'na döneceği için eşyadan ayrıdır. Kim O'nu nitelerse (vasf) O'nu sınırlamış (tahdid) olur. Kim O'nu sınırlarsa O'nu saymış olur. Kim de O'nu sayarsa O'nun ezel oluşunu inkar etmiş olur. Keyfe diyen O'nu nitelemek ister (istivsâf). Eyne diyen kimse de O'nu bir yere yerleştirmiş (tahyîz) olur. Allah, alimdir, malum değil, Rab'dır, merbûb değil, kâdirdir, maddî değildir.²²

Hz. Ali'ye isnat edilen bu tespitler mu'tezilî yaklaşımı güçlendirecek unsurlar olarak değerlendirilmiş ve İbn Ebi'l-Hadîd tarafından *Nehcu'l-Belâğa* şerhi içerisinde de açıklanmıştır.²³ Bilindiği üzere sünnet çevreler *Nehcu'l-Belâğa*'nın Hz. Ali'ye bütün olarak isnadını reddetmektedir. Onlara göre sonradan ortaya çıkan kimi şî'î-imâmî iddialar sözü geçen mecmua içerisinde Hz. Ali'ye isnat edilmiştir.²⁴ Bu, doğrudan bizim üzerinde duracağımız bir konu değildir. Ancak sözü geçen iddia, az önce naklettiğimiz tespitler açısından ciddiyetle ele alınması gereken bir iddiadır. Hatta ilgili tespitler, imâmî itikad ilkelerini içermekten öte, gelişmiş mu'tezilî tezleri önemli ölçüde içermektedir. Bununla birlikte alıntının sonlarına doğru yer alan keyfe ve eyne'ye ilişkin kayıtlar, mu'tezilî yaklaşım bakımından değerlendirilse bile Ehl-i Sünnet kaynaklarında da geçtiği için Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında bir karşılaştırmaya imkan tanımaktadır. Şu halde her iki kelamî ekol de Hz. Ali'ye isnat edilen ve Allah için keyfiyet-eyniyet sorgulamasının geçersiz olduğunu

²¹ el-Kâdî Abdulcebbar, 150.

²² İbn Ebi'l-Hadîd, III, 66. Ayrıca bkz. III, 97 vd.

²³ İbn Ebi'l-Hadîd, III, 66 vd.

²⁴ Kandemir, Yaşar, "Ali", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1989, II, 375.

öne süren tespiti kendi kelimâ iddialarının temellendirilmesi konusunda değerlendirmiştir.²⁵

Tenzih konusunda Hz. Ali'ye isnat edilen haberlerin sonraki kelimâcılar için büyük ölçüde ufuk açıcı olduğu ifade edilebilir. Bu, hem Ehl-i Sünnet kelimâ, hem de Mu'tezile bakımından böyledir. Onun ötesinde Hz. Ali'nin Allah'ın zâtı ve sıfatlarına ilişkin tespitleri, kelimâ niteliği son derece belirgin ve akli bakımdan geçerli tespitlerdir. Allah'ın nasıl ve nerede olduğu soruları karşısında tenzihi ve soyutlamayı içeren bir cevap vermesi, onun zihninin esasen kelimâ nitelikli düşünmeye yatkın hatta alışık olduğunu göstermektedir. Dönemindeki insanların çoğu, teşbihi ve tecsimi çağrıştıran birçok nas nedeniyle teşbih ve tecsim eksensiz düşünürken ya da daha ziyade bu nasların anlaşılması konusunda veya bu türden naslar üzerinde konuşulmasını yasaklamak isterken,²⁶ Hz. Ali, kavranması ve anlaşılması en zor konuda muhatabının düzeyini de önemli ölçüde hesaba katarak, yine sahip olduğu kavramsal dünyanın sınırlılığına rağmen, bir anlamda kendi terminolojisini oluşturmuş ve tenzihî nitelikli açıklamalar yapmıştır.

²⁵ Hz. Ali, Allah'ın kıdemi ve arşın yaratılması konusunda son derece ilgi çekici fikirler öne sürmektedir. İbn Abbas'ın ifadesine göre, Hz. Ömer Ka'bu'l-Ahbar'a Tevrat'ı ezbere bilip bilmediğini sormuş, Ka'b da çoğunu ezbere bildiğini söylemişti. Bu arada mecliste bulunan biri, ey mü'minlerin emiri, ona, arşını yaratmadan önce Allah'ın nerede olduğunu ve arşının üzerinde bulunduğu suyu neden yarattığını sor, demiş, Hz. Ömer de bunu Ka'b'a sormuş, Ka'b ise, Tevrat'ta Allah'ın arşın yaratılmasından önce kadim olduğu ve havada duran Beyt-i Mukaddes'in taşı üzerinde bulunduğu, arşı yaratmak istediği zaman bir kere tükürdüğü ve bundan büyük denizlerin oluştuğu, o arada altındaki taşın bir kısmından arşını yarattığı, geri kalan kısmı ise Mescid-i Haram'a ayrıldığı yazılıdır, demiş. Orada bulunan Hz. Ali de Ka'b'ın cevaplarından sonra Allah'ı tazim etti, ayağa kalktı, elbisesini düzeltip gitmek isterken, Hz. Ömer Hz. Ali de döndü ve meseleyi bize anlat büyük alim, bu konuda ne diyorsun, seni problemleri çözen birisi olarak biliyorum, dedi. Hz. Ali, Ka'b'a döndü ve şöyle dedi: Senin ashabın hata yaptı ve Allah'ın kitabını tahrip edip, O'na iftira etti. Sana yazıklar olsun, iddia ettiğin taş Allah'ın celalini nasıl kapsasın ve O'nun azametini nasıl güç yetirsin. Zikrettiğin havanın sınırı (aktâr) bulunmamaktadır. Şayet taş ve hava, Allah ile birlikte kadim olsaydı, her ikisi için de kıdem söz konusu olurdu. Halbuki, Allah mekandan münezzehtir. Allah, mühlid ve cahillerin nitelediği gibi değildir. Allah vardı ve zihinlerin kavraması mümkün olmayacak şekilde mekan yoktu.' Daha sonra Hz. Ali yaratmanın nasıl gerçekleştiği konusunda, kendince yaklaşımlar geliştirmektedir. Buna göre, Allah önce, yoktan (min gayri şey) nuru yaratmış, nurdan zulmeti, zulmetten yakutu yaratmış, yakut yer ve göklerin sertliği gibi sert yaratılmıştı, sonra yakutu azarlamış, yakut Allah'ın heybeti ile erimiş ve akıcı bir su haline gelmiş, kıyamete kadar da öyle kalacaktır, sonra arşını nurundan yaratmış ve onu suyun üzerine yerleştirmiştir. Hz. Ali daha başka ayrıntılar içeren bu ifadeleri ile 'Arşı suyun üstündedir' (Hud, 11/7) ayetini açıklamaya ve Ka'b'ı eleştirmeye devam etmiş, sonunda da Hz. Ömer, Hz. Ali'yi takdir ederek gülmüş ve 'İşte durum bu, ilim böyle olur, senin ilmin gibi değil Ka'b', demiş ve ilave etmiş, 'yaşadığım zaman içerisinde Ebu'l-Hasan gibi kimseyi görmeyeceğim.' el-Askerî, 333-334.

²⁶ Hz. Ömer'in konuya ilişkin yaklaşımı için bkz. el-Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn, *eş-Şeria*, Tahkik: Muhammed Hamid el-Fakî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983/1403, 73-74.

Mu'tezile, Allah'ın meşîetini, insanın iradesini/özgürlüğünü esas alacak nitelikte yorumlamıştır.²⁷ İnsan iradesini yok sayan yaklaşıma karşı Mutezile, Kaderiyye/Cebriyye ve Mürcie'ye lanet edildiğini ifade eden hadisi önemli bir argüman olarak kullanmaktadır.²⁸ Mu'tezile, Allah'ın iradesini sınırlamış ancak Ehl-i Sünnet, ayetlerin mutlak ifadeleri gereği insan iradesini, Allah'ın iradesi altında değerlendirmiş ve Allah'ın mutlak iradesini, "Dilediğini yapandır"²⁹ ayetine dayandırmıştır. Hasan b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye de Allah'ın iradesi konusunu, bahsi geçen ayetle ve doğrudan Allah'ın mutlak iradesine vurgu yapan ayetlerle ele almaktadır.³⁰ İnsanın iradesi, Allah'ın meşîeti altındadır. Allah'ın dilemesi olmadan, insanın dilemesinden söz edilemez. Kitap, insanın istediklerinin, esasta Allah'ın istedikleri olduğunu belirtmektedir.³¹ Kendi iradesi ve meşîetinin, Allah'ın meşîetinden ayrı olduğunu ileri süren kişi, rubûbiyet iddiasındadır ve Ebu'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1114)'nin kayıtlarına göre, Hz. Ali'nin de ifade ettiği gibi küfre girmiştir.³²

Ehl-i Sünnet'in benimsediği bir haberde Hz. Ali, kendisine kaderle ilgili soru sormak isteyen kimseye kader konusunu tartışmaktan vazgeçmesi gerektiğini söylemiş, ancak bu şahsın ısrarlı talepleri karşısında Hz. Ali ile sözü geçen şahıs arasında aşağıdaki diyalog yaşanmıştır. Bu diyalogta Hz. Ali soru soran taraftır:

“-Allah seni kendi istediği gibi mi yarattı, yoksa senin istediğin gibi mi?

-Kendi istediği gibi.

-Allah kıyamet günü seni, senin istediğin gibi mi, yoksa kendi istediği gibi mi diriltecek?

-Kendi istediği gibi.

-Allah'ın meşîeti ile birlikte senin de meşîetin var mı? Ya da senin meşîetin Allah'ın meşîetinden üstün veya O'nun meşîetinin altında mı? Şayet O'nun meşîeti ile birlikte dersen, ortaklık iddia etmiş olursun, O'ndan ayrı dersen Allah'ın meşîetinden müstağni olmuş olursun, onun meşîetinden üstün dersen senin meşîetin onun meşîetine galip olmuş olur. Allah'tan afiyet istiyor musun?

-Evet.

²⁷ Yahya b. Huseyn, *er-Red ale'l-Mucbirati'l-Kaderiyye, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, I-II, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1971, II, 35 vd.

²⁸ Yahya b. Huseyn, *er-Red ale'l-Mucbirati'l-Kaderiyye*, II, 73.

²⁹ Mâun (107), 11.

³⁰ el-Hasen b. Muhammed İbnu'l-Hanefiyye, *Risâle fi'r-Red ala'l-Kaderiyye, Bidâyetu İlmi'l-Kelam fi'l-İslâm* içinde, Tahkik: Josef Van Ess, el-Ma'hed el-Elmâni'l-Ebhâs eş-Şarkıyye fi Beyrut, Beyrut 1977, 17 vd.

³¹ İnsan (76), 30; Tekvir (81), 29.

³² en-Neseî, *Bahru'l-Kelam fi Akâidi Ehli'l-İslam*, Matbaatu Meşriki'l-İrfan, Konya 1329, 5-6.

-O'ndan niçin afiyet istiyorsun, kendisinin sana vermiş olduğu bir beladan mı, yoksa kendisi dışında bir varlığın sana vermiş olduğu bir beladan mı?

-Kendisinin bana vermiş olduğu bir beladan.

-‘La havle ve la kuvvete illa bi’l-lâhil aliyyi’l-azim’ demiyor musun?

-Evet.

-Bunun açıklamasını biliyor musun?

-Ey müminlerin emiri! Allah’ın sana öğrettiğini bana öğretir misin?

-Bunun açıklaması şudur: Kulun, taate, Allah’a itaat etmeye ve isyan etmeye, Allah’ın verdiği güç hariç, gücü yoktur. Allah seni hasta eder ve tedavi eder, dert ve derman O’ndandır. Allah’ın diyetini öde (senin için takdir ettiğine razı ol)!

-Ödedim.

-İşte şimdi Müslüman oldun.³³

Hz. Ali bundan sonra kader ehlinen birine rastlarsa onun boynunu kıracağını ve kader ehlinin bu ümmetin Yahudileri olduğunu dile getirmektedir.³⁴

Yukarıdaki metinde Hz. Ali’nin, Allah’ın ilmi, iradesi ekseninde tutarlı sayılabilecek bir yorum geliştirdiğini görmekteyiz. Hz. Ali, Allah’ın ilmi, iradesi ve kudreti konusunda tevakkufun caiz olmadığı iman şeklini belirlemeye çalışmıştır. Bu, son derece önemli bir durumdur. İlgili konudaki sünnî iman şeklinin belirlenmesi bakımından Hz. Ali’nin etkili olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Ebu’l-Muîn en-Nesefî’nin Hz. Ali’ye atfettiği ve Allah’ın iradesinden başka bir iradeyi esas alan kader telakkilerini küfür olarak niteleyen bakış, yukarıdaki haberin sonunda Hz. Ali’nin sarf etmiş olduğu sözlerle ilişkili görünmektedir.

Mu’tezilî tabakat kitapları, başta Hz. Ali olmak üzere, hulefâ-i râşidînin diğer üyelerini ve Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Ömer, Ebu’d-Derdâ, Ebû Zerri’l-Ğifârî ve Ubâdetu’bnu’s-Sâmit gibi sahabîleri ilk tabakadan mu’tezilî addetmektedir. Çünkü bu sahabîlerden cebr karşıtı tavırlar nakledilmiştir. Kâdî Abdulcebbar ve İbnu’l-Murtazâ (ö.840/1437) haberleri nakledilen sahabîler arasında Hz. Ali’nin cebr karşıtı yaklaşımını ele alan uzun sayılabilecek bir haberi aktarmaktadır. Buna göre Sıffîn dönüşü yaşlı biri ayağa kalkmış ve Hz. Ali’ye şöyle demiştir: “Bize söyle, Şam’a gidişimiz kazâ ve kader ile midir? Hz. Ali, tohumu yaran ve canlıyı yaratan Allah’a yemin ederim ki, indiğimiz her bir vadiyi ve çıktığımız her bir tepeyi kazâ ve kader ile inip çıktık” demiştir. Aynı şahıs bu çaba ve yorgunluktan kendisi için Allah katında bir karşılık (ecr) bulunup bulunmadığını sormuş, yine Hz. Ali, “gidiş ve

³³ el-İsferâyînî, 94.

³⁴ el-İsferâyînî, 94.

gelişinizde Allah sizin için büyük karşılık vermiştir”, dedikten sonra “hiçbir davranışınızda zorlanmış, zorla bir yere sürülmüş ve mecbur bırakılmış değilsiniz” diye devam etmiştir. Artık ciddi bir kader ve insan iradesi tartışmasına dönüşen konuşmada yaşlı şahıs, Hz. Ali'nin verdiği cevap sonrasında “o halde kazâ ve kaderin bizi geçmiş olmasının anlamı nedir” diye sormuştur. Bundan sonra Hz. Ali doğrudan insanın sorumluluğu ve iradesini konu alan ve kesin tanımlamalar içeren bir yaklaşımın ilk örneğini vermiş ve yaşlı şahsa “Öyle gözüküyor ki, sen, zorlayıcı bir kazâ ve değişmeyecek/kesin bir kaderin var olduğunu düşünüyorsun. Öyle olsaydı sevap ve ikap geçersiz olur, va'd-vaîd ve Allah'ın günahkârı kınaması ve iyilik yapanı övgüsü anlamsızlaşır, iyilik yapan karşılığa (sevap) kötülük yapandan evla olmaz, kötülük yapan da cezaya iyilik yapandan evla olmazdı. Bu, şeytanın kardeşlerinin, putperestlerin, Rahman'ın düşmanlarının, yalancı şahitlerin ve doğruyu görmekten mahrumların sözüdür. Onlar da bu ümmetin Mecûsîleri olan Kaderiyye'dir. Allah, insanların iradesi bulunduğu halde emretmiş ve nehyetmiştir. Zorlayarak teklif etmemiş, peygamberleri boş yere göndermemiştir.” Bundan sonra Hz. Ali, Sad Suresi'nin 27. ayetini okumuştur: “Bu, kafirlerin iddiasıdır...” Hz. Ali'nin ilgili açıklamaları üzerine yaşlı şahıs yine “bizi geçen kazâ ve kader nedir” diye sormuş, Hz. Ali, cevap olarak, “Allah'ın bunu emretmesi ve iradesidir”, demiş, ve İsrâ Suresi'nin 23. ayetini okumuştur: “Rabb'in yalnız zâtına ibadet etmenizi ve ana-babaya iyiliği emretti...” Yaşlı kimse Hz. Ali'nin cevaplarından sonra sevinçli bir şekilde kalkmış, şu beyitlerle onu övmüştür: “Sen, kıyamet günü itaati nedeniyle Allah'tan rıza beklediğimiz imamsın. Dinimizde karışık olan bir şeyi bize açıkladın. Allah seni iyilikle mükâfatlandırsın.”³⁵

Hz. Ali'nin kelamî nitelikli görüşlerinden en önemlisi Allah'ın ilmi, iradesi, kudreti, insanın iradesi, emir-nehî, va'd-vaîd olgularını da esas alan ve bu olguları yoruma dahil eden kader telakkîsidir. Hz. Ali'ye ilgili konuda isnat edilen yaklaşımlar, özellikle Mu'tezile kaynaklarında nakledilen görüşler, tam anlamı ile bir kelamdır ve sonraki dönemde ortaya çıkıp kitlelere ulaşan birçok kelamî çözümlemenin ötesine geçen niteliktedir. Onun bu güçlü yorumu aklı/felsefi düzeyde tartışılabilir gelişmişliktedir. Söz gelimi Eş'arîlerin kader anlayışı ve genel olarak sünnî kader telakkîsi belli ölçüde, Hz. Ali'ye isnat edilen bu yorumun gerisinde bulunmaktadır. Şu halde kabul etmek gerekir ki, Mu'tezile'nin Hz. Ali'ye isnat ettiği kader görüşü, kendileri açısından ufuk açıdır. İnsanın iradesini, sorumluluğunu ve ahlakîliğini esas alan mu'tezilî kader telakkîsi ilgili yaklaşımın ilk örneğini Hz. Ali'de bulmuştur. Sonradan gelen kelamcılar da kader problemini tartışırken, Allah'ın ilmi, iradesi, insanın sorumluluğu, emir-nehî, va'd-vaîd vb. konuların dahil olduğu bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Görülüyor ki, gelişmiş bir kader tartışmasında bulunması

³⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, 9-10; İbnü'l-Murtazâ, 9 vd.

gereken unsurlar, Hz. Ali tarafından gerçekleştirilen yorumda ihmal edilmemiştir.

İnsanın iradesi, sorumluluğu ve Allah'ın meşfeti konusunda Hz. Ali'nin Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile bakımından referans olarak değerlendirilmesi, her biri açısından kendi tercihini destekleyecek niteliktedir. Ehl-i Sünnet Hz. Ali'ye isnat ettiği haberde insanın iradesini değil, Allah'ın meşfetini belirleyici kılarken, Mu'tezile ise aynı konuda Hz. Ali'ye isnat ettiği haberde Allah'ın mutlak iradesine nispetle insanın iradesini ve ahlakîliğini vurgulamaktadır. Esasen her iki habere bakıldığında Hz. Ali, muhataplarının ve kendisine soru soran kimselerin zihni durumuna ve ihtiyacına göre cevaplar vermektedir. Ehl-i Sünnet'in asıl aldığı haberde Hz. Ali'nin muhatabı insanın tercihi ve fiilleri konusunda insanın iradesini, Mu'tezile'nin yer verdiği haberdeki kimse de yine insanın iradesi ve fiilleri konusunda Allah'ın meşfetini mutlak kabul etmektedir.

Kelamın belki de en önemli problemi iman tanımının teorik düzeyde oluşturulmasıdır. Tanımdaki güçlük daha ziyade iman ve sonrasında gerçekleşen davranışların yani amelînin iman ile ilişkisinin belirlenmesi konusunda ortaya çıkmaktadır. İman, amelî de içine alan bir kuşatıcılığın ifadesi midir? Yoksa iman ve amel, kavramsal ve pratik düzeyde iki ayrı olgu mudur? İmanın kavramsal içeriğinin belirlenmesi konusunda en fazla çabayı Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin sarf ettiği söylenebilir. O, imanı tasdik kavramına indirgemiş, Mu'tezile'nin iddia ettiğinin aksine amelî imana dahil etmemiş ve bu konuda Hz. Ali'nin kendisine isyan eden siyasi rakiplerini mümin diye nitelmesini, dile dayalı deliller ve aklî-naklî deliller yanında ayrı bir delil olarak değerlendirmiştir. Hz. Ali, Şam ehline yani Muaviye ve taraftarlarına yazdığı mektupta (kitabu'l-kadiyye) kendisine isyan eden ve kendisi ile savaşan siyasi rakiplerini mümin diye nitelmiştir.³⁶ Onun bu tutumu, büyük günah ve sonuçlarının kavranması bakımından önemlidir. İman-amel arasındaki ilişkinin belirlenmesi konusunda ilk dönemlerden itibaren var olan kafa karışıklığı göz önünde bulundurulacak olursa Hz. Ali'nin bu problemi pratik düzeyde algılama şekli ilgi çekicidir. Nitekim Ebû Hanife, Hz. Ali'nin yaklaşımını konunun kavramsal düzeydeki çözümünü bakımından bir referans olarak değerlendirmiştir.³⁷ Böylece Hz. Ali'nin kendi tercihi ve tecrübesi ile ulaştığı söz konusu dinî/itikâdî yorum, Ebû Hanife eliyle Ehl-i Sünnet kelamının konuya ilişkin tercihinin tahkikinde ihmal edilmemiştir.

Değerlendirme

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Hz. Ali, Kur'an'ın mahiyeti ve vahyin anlamı üzerine teorik nitelikli yorumlar yapmıştır. Bu yorumlar daha ziyade, Hâricîlerin Kur'an'a ilişkin yaklaşımları ve Kur'an'ı siyasi/dinî tercihleri

³⁶ Ebû Hanife, Nu'man b. Sabit, *Vasiyyetu Ebî Hanife, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981, 68.

³⁷ Ebû Hanife, 68.

bakımından istismar etmeleri nedeniyle ortaya çıkmıştır. O, Kur'an'ın doğru anlaşılması için Sünnet'i önemli bir ölçüt olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, dinî/kelamî bilginin tanımlanıp disipline edilmesi bakımından önemli bir metodik açılamdır.

Hz. Ali, kimi itikâdî problemler karşısında nasların literal ifadelerinden ayrı olarak, dinin genel ilkeleri çerçevesinde aklî açıklamalar getirmiştir. Nitekim onun bu itikâdî yorumları hem Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelamcıları hem de kelam tarihçeleri tarafından görmezden gelinmemiştir. Hatta geriye dönük bir inşa ile Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, biraz da kelamın meşrûiyetini sağlama çabaları ekseninde, Hz. Ali'nin kelamcı yanını öne çıkarmış, iki kelamî yaklaşım da onu *ilk kelamcı* olarak nitelenmiştir. Kelam kültürü bakımından Hz. Ali'nin ilk kelamcı olarak nitelenmesi son derece önemlidir. Bu, sınırlı sayıda olsa bile, Hz. Ali'nin itikâdî içerikli yorumlar yaptığının göstergesidir. Şu halde, sahabenin en önemli fakîhi olan Hz. Ali, itikâdî nitelikli sorulara vermiş olduğu cevaplarla Müslüman toplumda kelam geleneğini başlatmış sayılabilir.

Mu'tezile'nin, Hz. Ali'nin mu'tezilî olduğuna ilişkin vurgusundan sonra Ehl-i Sünnet de Hz. Ali başta olmak üzere İbn Mes'ûd, İbn Ömer gibi sahabîleri Ehl-i Sünnet kelamının ilk örneklerini veren kimseler diye tanımlamış olabilir. Çünkü el-Bağdâdî, Mu'tezile'nin Hz. Ali'yi kendilerinden addettiğini, kurucuları Vasıl b. Atâ'nın da i'tizal fikrini Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye ve torunu Ebû Hâşim Abdullah'tan aldığını iddia ettiğini dile getirmektedir. Mu'tezile'nin bu iddiasını anlamsız ve geçersiz gören el-Bağdâdî, Hz. Ali'nin oğlu ve torununun Vasıl'a Hz. Ali'nin şahadetini reddetmeyi ve onun adaletinde şüphe etmeyi yine Hz. Ali'nin şefaati ve Hz. Peygamber'in soyunun şefaati iptal etmeyi öğretmiş olmasını tuhaf bulmaktadır.³⁸ Hz. Ali ve onun kelamcılığı konusunda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında önemli bir çekişmenin varlığını kabul etmek gerekmektedir. Nitekim Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında el-Hasan el-Basrî hakkında da benzer bir çekişme yaşanmıştır. Mu'tezile, özellikle kader ve insanın iradesi ve özgürlüğü konularındaki yaklaşımlarına meşrûiyet kazandırmak için³⁹ el-Hasan el-Basrî'nin kendileri ile aynı görüşü benimsediğini ileri sürerken, el-Bağdâdî, el-Hasan el-Basrî'nin büyük bir Ehl-i Sünnet kelamcısı olduğunu, ayrıca Vasıl'ı yanından kovup uzaklaştırdıktan sonra onun mu'tezilî sayılmasının da kabul edilemez olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁰ Görüldüğü üzere, ilk dönemlerde kelama etkin katkı yapmış kimselerin kelamî kimliği üzerinde bir tartışmanın varlığından söz edebiliriz. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kendi kelamî tercihlerini Hz. Ali ile buluşturmak için fazladan çaba sarf etmişlerdir. Söz konusu olgu, Hz. Ali'nin güçlü, belirleyici nitelikte itikâdî/kelamî fikirlerin sahibi olduğunun kanıtıdır.

---

³⁸ el-Bağdâdî, 307.

³⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, 162.

⁴⁰ el-Bağdâdî, 307.

Hız. Ali'nin kelama katkısı iki açıdan ele alınmalıdır. Bilindiği üzere kelim, cedel üzerine kurulu belli bir formun adıdır. İşte Hz. Ali, Müslüman toplumda bu formu ilk keşfeden kimse olarak kabul edilebilecektir. Hz. Ali'nin kelamı bir yöntem olarak denemesi, onun kelama ilişkin en önemli katkısıdır. Zaten Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet onu ilk kelamcı olarak nitelerken önemli ölçüde kelamın bir yöntem olarak meşrûiyetine ilişkin eleştirileri aşmayı hedeflemektedir. Buna göre kelim, dinen meşrûdur ve kelamın ilk dönemlere kadar uzanabilecek bir geleneği bulunmaktadır. Özellikle Mu'tezile, kendi kelamî tercihlerini ve yöntemini dinî sınırlar içinde tutabilmek için daha fazla çaba sarf etmiş, kelamın meşrûiyeti konusunda yöneltilen eleştirilere karşı tepkisel bir tavır geliştirmiştir. Nitekim el-Eş'arî, mu'tezilî olduğu dönemde kaleme aldığı ileri sürülen risalede Mu'tezile kelamının çok tercih ettiği kavramların doğrudan ya da dolaylı olarak Kur'an ve Sünnet'te de yer aldığını öne sürerek, Mu'tezile kelamının din dışı olduğuna ilişkin eleştirileri boşa çıkarmaya ve Mu'tezile kelamının dinî meşrûiyetini temellendirmeye çalışmaktadır.⁴¹

Hız. Ali'ye isnat edilen itikâdî açıklamalara baktığımızda bu görüşlerin Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelamına içerik bakımından da önemli katkılarının olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Nitekim Hz. Ali'nin, Allah'ı tenzih etmeye yönelik ifadeleri, kelamın gelişmiş dönemdeki yaklaşımları ile birlikte değerlendirildiğinde görülür ki, her iki bakış açısı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Aynı tespit Hz. Ali'ye isnat edilen ve onun kader konusundaki tercihlerini ifade eden haberler için de geçerlidir. Hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet, kader telakkilerini Hz. Ali'nin ilgili yaklaşımları üzerine kurmuştur. Ehl-i Sünnet, iman-amel ilişkisini belirlerken Hz. Ali'nin konuya ilişkin tercihine atıf yapmıştır. Kısaca, Hz. Ali'ye isnat edilen itikâdî/kelamî nitelikli görüşler, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelamını hem yöntem hem de içerik olarak önemli ölçüde belirlemiştir denilebilir.

⁴¹ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Risâletu'l-Eşarî fî İstihsâni'l-Havd fî İlmî'l-Kelam*, el-Eş'arî'nin *Kitabu'l-Luma'sı* ile birlikte, Matbaatu Meclisi Dâirati'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1344, 89.